

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN

LANGUAGE AND CULTURE

2022 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Samixon Ashirboyev

Alisher Navoiy nasriy asarlari matnida gaplarni chegaralashga doir.....6

Baxtiyor Abdushukurov

Alisher Navoiy asarlaridagi etnonimlar.....19

Zulxumor Xolmanova

Omonimlar – tafakkur omili.....30

Sanjar Mavlyanov

O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar.....45

Elyor Xonnazarov

O'zbek tilshunosligida zamoni ifodalovchi grammatik shakllar tasnifi...55

Adabiyotshunoslik. Tarjimashunoslik

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî ve Kalem.....66

Muhittin Gümüş

Bâbürnâme'nin edebî tür açisindan özellikleri.....78

Fan. Ta'lim. Metodika

Dilnavoz Yusupova

"Xamsa" dostonlarini o'qitishda zamonaviy texnologiyalar va metodlardan foydalanish ("Farhod va Shirin" misolida).....89

San'at

Oqilxon Ibrohimov

Nazm va navo xususida.....104

- Altınova, B. 2003. "Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebî Bir Tür Olarak "Hatıra". *Türkbilig* 6: 3-12.
- Arat, R. R. 2006. *"Bâbü, Bâbürnâme; Çeviren Reşit Rahmeti Arat, Yay. Haz. Çetin Şan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.*
- Kaçalin, M.S. 2007. *Orhon Yazıtları*, İA, cilt 33, 2. 390-393, İstanbul.
- Kaplan, M. 1966. "Hatırat Üzerine". *Hisar*, VI, 27: 9.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. 2008. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/baburname>

FAN. TA'LIM. METODIKA
SCIENCE. EDUCATION. METHODOLOGY

**"Xamsa" dostonlarini o'qitishda zamonaviy
texnologiyalar va metodlardan foydalanish**
(“Farhod va Shirin” misolida)

Dilnavoz Yusupova¹

Abstrakt

Maqolada Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini oliy o'quv yurtlarida zamonaviy texnologiyalar asosida o'qitish masalasi yoritilgan. Navoiy asarlarini o'qitishda samarali bo'lgan yangi metodlar ishlab chiqilgan. Jumladan, talabani diqqatini tortishga qaratilgan “kun bayti” texnologiyasi, qiyoslash asosidagi konseptual jadvallar, chizmalar dars jarayonida Navoiy ijodiga muayyan darajada talabani yaqinlashtiradi. Miniaturalar asosida asar qahramonlariga tavsif berish fikrlashga yo'naltiradi. Mazkur metod va texnologiyalar asosida badiiy tahlil ko'nikmasi shakllanadi hamda Alisher Navoiy ijodiy olami bilan tanishib boradi.

Kalit so'zlar: *doston, an'ana, konseptual jadval, chizma, miniatyura.*

Kirish

Alisher Navoiy hayoti va ijodini maktab, akademik litsey va oliy o'quv yurtlarida alohida metod va texnologiyalar asosida o'qitish bugungi jarayonning zaruriy talablaridan biridir. Shoir qoldirgan ijodiy merosda aks etgan umuminsoniy g'oyalar, bunyodkorlikka, ijodkorlikka, vatanparvarlikka chorlaydigan qarashlar bolalarimiz va yoshlarimiz dunyoqarashini shakllantirishda o'ta muhim o'rin tutishi shubhasiz. Shu nuqtai nazardan olganda, pedagog yoki ilmiy soha vakili sifatida faoliyat yuritadigan har bir filologda Alisher

¹*Yusupova Dilnavoz Rahmonovna* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: dilnavoz@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-9955-0891

Iqtibos uchun: Yusupova, D. R. 2022. “Xamsa” dostonlarini o'qitishda zamonaviy texnologiyalar va metodlardan foydalanish (“Farhod va Shirin” misolida). *O'zbekiston: til va madaniyat* 1: 89-102.

Navoiy ijodini tushunish va uni tushuntirib berish malakasini alohida shakllantirish lozim.

Ta'lim bosqichlarida Alisher Navoiy ijodini o'qitishdagi murakkab holat haqida so'z ketganda, mutaxassis o'qituvchilar ko'pincha matnlarni tushunish va tushuntirishdagi murakkabliklarni qayd etadilar. Darhaqiqat, bugungi kitobxon va Navoiy yashagan davr orasidagi salkam olti asrlik masofa, tildagi o'zgarishlar, shoir asarlaridagi ma'no ko'lamdorligi, ramziylik va majoziylik, falsafiy mushohadakorlikning kengligi XXI asr o'quvchisi uchun buyuk mutafakkir ijodini tom ma'noda anglashga ma'lum darajada to'sqinlik qiladi. Ayniqsa, asosiy axborotni ijtimoiy tarmoqlardan tez va qulay tarzda qabul qilishga moslashib borayotgan bugungi o'quvchida Alisher Navoiy asarlari, xususan "Xamsa" dostonlariga muhabbat va ma'naviy ehtiyoj uyg'otish oson kechmasligi bugun hech kimga sir emas.

Biz ushbu maqolamizda Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini oliy ta'limda zamonaviy metod va usullar: "Kun bayti" texnologiyasi, konseptual jadvallar, chizmalar va miniatyuralar vositasida o'qitish bilan bog'liq ba'zi mulohazalarimizni bayon etmoqchimiz. Zero, mavzuga doir asosiy matnni qisqa va aniq ifodalangan chizmalar va jadvallarda aks ettirish, shoir asarlariga ishlangan miniatyuralar asosida ularni tafakkurga chorlash talaba uchun bir necha o'n betlik ma'lumotlarni o'qish yoki yozishdan ko'ra ko'proq samara beradi va eng muhimi uni mashg'ulotlardan bezdirmaydi.

"Kun bayti" metodi haqida

Ko'pincha mutaxassislar, ba'zan boshqa soha kishilari orasida zamonaviy kitobxonlar yoki yoshlarimizning Navoiy ijodidan bayt yod bilmasliklaridan shikoyat kayfiyati sezilib qoladi. Aksariyat hollarda bu shikoyatning o'rinli ekanligini afsus bilan ta'kidlash joiz. Shu o'rinda "Navoiyshunoslik" fanidan har bir mashg'ulotni mavzudan kelib chiqqan holda "Kun bayti" bilan boshlash yaxshi samara beradi. Bunda shu mavzuning asosiy mohiyati aks etgan baytni tanlash maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Farhod va Shirin" mavzusi o'tilayotganda, mazkur dostonning umumiy konsepsiyasini ochib beradigan quyidagi baytni talabalar e'tiboriga haqola qilish mumkin:

Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,

Haqiqiy ishq anga xurshidi xovar [Navoiy 2006, 129].

Bayt o'qituvchi tomonidan o'qib berilgach, uning asosiy

mazmuni talabalar bilan birgalikda, taqdim etilgan lug'at asosida bayon qilib beriladi. E'tibor qaratilsa, baytda dostonning muhim g'oyasi – majoziy ishqdan haqiqiy ishqqa o'tib borayotgan ishq talqini aks ettirilganligini kuzatish mumkin. O'qituvchi Suqrot tilidan aytilgan ushbu baytni taxminan quyidagicha sharhlashi mumkin:

“Shoir ushbu baytda majoziy ishqni tong nuriga, haqiqiy ishqni quyoshga o'xshatish bilan “majoz – haqiqat yo'lidagi ko'prik” ekanligiga, Yaratganga muhabbat U yaratgan xilqatlarga muhabbat orqali oydinlashishiga ishora qiladi. Zero, tongning nuri quyosh tarafga nazar tashlashga undaydi. Demak, Farhodning oldida turgan ishq dastlab majoziy ishq sifatida namoyon bo'ladi. Biroq majoziy ishq uchun “mazhar” kerak. Mazhar Haq jamoli zuhur etgan insondir. Farhod uchun mazhar Shirindir”. Talabalarga doston mohiyati va kun baytining mazmuni tushunarli bo'lgach, uni yodlash topshiriladi. Keyingi mashg'ulotni o'qituvchi ana shu kun baytining yoddan o'qib berilishini nazorat qilishdan boshlaydi. Baytni bir mashg'ulotda 5-6 talabaning yoddan aytishi kifoya, zero, qolgan talabalar ham uni qayta-qayta tinglash orqali qanday yod olganlarini sezmay ham qoladilar. Shu tariqa semestr so'ngigacha talabalar jami mashg'ulot soatlari qancha bo'lsa, shuncha kun baytini yoddan, mohiyatini yaxshi anglagan holda o'zlashtirgan hisoblanadilar (Bu mashg'ulotlar jarayonida yodlash uchun beriladigan ruboiy, g'azal, tuyuqlardan tashqari, albatta).

Konseptual jadvalning samaradorligi

Ta'kidlash joizki, Navoiyning ushbu dostoni “Xamsa” tarkibidagi boshqa dostonlar singari ulug' salafilariga javobiya tarzida vujudga kelgan va ko'p o'rinlarda: bosh qahramonlar, syujet chizig'i, voqyealar rivojida o'zaro mushtarak jihatlar kuzatiladi. Bu bevosita Sharq adabiyotidagi an'anaviylik bilan bog'liq, zero, musulmon Sharqida ijodkorning salohiyati yangi syujet yaratishiga qarab emas, balki an'anaviy voqylik, mavzu, qahramonlar doirasida yangi fikr ayta olish iqtidoriga qarab belgilangan. Agar biz talaba yoki kitobxoniga dastlab ana shu holatni anglata olsak, buyuk shoir dostonlarining o'ziga xos jihatlarini ochib bergan bo'lamiz. Tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, “Xamsa” tarkibidagi dostonlarni o'qitishda konseptual jadvallardan foydalanish metodi samarali natija beradi.

Konseptual jadval o'rganilayotgan hodisa, tushuncha, fikrlar-ni ikki va undan ortiq jihatlarini bo'yicha taqqoslashga asoslanadi. Bunday jadvallar o'rganilayotgan muammoni qiyosiy tahlil etish asnosida uning muhim belgilarini aniqlash, unga kompleks tarzda

munosabat bildirish, istiqbolli tadqiq yo'nalishlarini belgilab olish imkonini beradi, shuningdek, tizimli fikrlash, ma'lumotlarni tuzilmaga keltirish, tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Konseptual jadval tuzish jarayonida taqqoslanadigan muammolar aniqlanadi, olib boriladigan taqqoslanishlar bo'yicha xususiyatlar ajratiladi va shu orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin bo'ladi. Shundan kelib chiqib, "Farhod va Shirin" dostonini ana shunday jadvallar asosida salaflar dostonlari bilan qiyosan o'rganish samarali natija beradi.

Ma'lumki, ushbu yo'nalishdagi dostonlarning bosh qahramonlaridan biri Xusrav Parvez tarixiy shaxs bo'lib, milodiy 590-yilda taxtga chiqqan va 628-yilda o'z o'g'li Sheruyaning buyrug'i bilan o'ldirilgan Eron shohidir. Uning oromiy yoki arman qizi Shiringa bo'lgan muhabbati ko'plab tarixiy asarlarda qayd etilgan. Badiiy adabiyotda Xusrav va Shirin muhabbati haqida birinchi bo'lib Firdavsiy o'zining «Shohnoma» dostonida yozib qoldiradi, Nizomiy esa uni alohida ishqiy-sarguzasht doston holiga keltiradi. Nizomiydan so'ng bu mavzuda Xusrav Dehlaviy, Orif Ardabiliy, Ashraf Marog'iy, Abdulloh Hotifiy, Alisher Navoiy va boshqalar qalam tebratganlar. Ushbu mualliflarning dostonlari haqidagi ma'lumotlarni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Qiyoslanuvchi jihatlar	Nizomiy Ganjaviy	Xusrav Dehlaviy	Orif Ardabiliy	Ashraf Marog'iy	Abdulloh Hotifiy	Alisher Navoiy
Doston Namlari	"Xusrav va Shirin"	"Shirin va Xusrav"	"Farhod-noma"	"Riyoz ul-oshiqin"	"Shirin va Xusrav"	"Farhod va Shirin"
Yaratilish davri	1181-yil	1299-yil	1369-yil	1432-yil	1490-yil	1484-yil
Hajmi	6500 bayt	4124 bayt		7713 bayt	1815 bayt	5782 bayt

Endi dostonlarning g'oyaviy yo'nalishiga qisqacha to'xtalib o'tsak. Nizomiy dostonining asosini Madoyin shahzodasi Xusrav Parviz bilan Barda' malikasi Shirin o'rtasidagi murakkab sevgi sarguzashtlari tashkil etadi. «Xusrav va Shirin» an'anaviy muqaddimadan so'ng Madoyin hukmdori Xurmuz xonadonida Xusrav Parvizning tug'ilishi tufayli uyushtirilgan shodiyona tasviri bilan boshlanadi. Bola tarbiyasiga alohida e'tibor bilan qaraydilar: u favqulodda kuch va g'ayrat, aql-idrok egasi bo'lib ulg'ayadi. Lekin uning tabiatida yengiltaklik, beqarorlik ham mavjud edi. Bir kuni Xusrav Shopur ismli rassomdan Barda' hukmdori Mehinbonuning

go'zallikda tengsiz jiyani Shirin haqida hikoya eshitadi va unga oshiq bo'lib qoladi. Xusrav Shopurni Barda'ga sovchilikka yuboradi. Shopur Shiringa Xusravning suratini ko'rsatadi va Shirin Madoyinga keladi. Lekin bu paytda Xusrav va uning otasi o'rtasida nizo chiqib, Xusrav mamlakatdan qochib ketgan edi. Shirin va Xusrav uchrasha olmaydilar. Shirin Madoyinda uzoq qolib ketadi va unga shahardan tashqariga, toshloqdan iborat yerga qasr qurib beradilar. Shirin shu yerda yashay boshlaydi. Madoyin hukmdori Xurmuz vafot etgach, Xusrav taxtga o'tiradi, lekin sarkarda Bahrom Cho'binning qarshiligiga dosh berolmay, Rum qaysarining huzuriga madad istab boradi. U yerdan qaysarning qizi Maryamga uylanib qaytadi va Madoyin taxtini qaytadan egallab, saltanat ishlariga sho'ng'ib ketadi. Shirin Xusravning hajrida iztirob chekadi va Mehinbonu huzuriga boradi. Mehinbonu bu paytda o'lim to'shagida edi. U Shiringa Barda' hukmronligini topshiradi. Shirin mamlakatni bir vorisiga topshirib, Madoyinga keladi va o'zining toshloq qasrida yashay boshlaydi. Yoshligidan sut ichib o'rgangan Shirin bu yerda sut yo'qligidan qiynaladi. Shuning uchun unga yaylovdan qasrga qadar sut arig'i qazdirish va bu ishda Farhod ismli usta muhandis yigitning yordamidan foydalanish to'g'risida maslahat beradilar. Farhod sut arig'ini qazishga kirishadi va Shirinni ko'rib, unga oshiq bo'lib qoladi. Buni eshitgan Xusrav hiyla bilan Farhodni halok qiladi. Bu orada Maryam ham vafot etadi. Xusravga isfahonlik Shakarning go'zalligi haqida xabar keltiradilar va Xusrav Shakarga uylanadi. Lekin u Shirinni unuta olmaydi, Shirinni Madoyinga keltirishlarini buyuradi. Xusravning Maryamdan tug'ilgan o'g'li Sheruya Shirinni ko'rib, otasini o'ldiradi. Shirin ham Xusrav maqbarasi ichiga kirib, o'zini halok qiladi. Doston zamona hukmdori To'g'rulshohning Nizomiyni huzuriga chorlagani va uni taqdirlaganiga doir bob bilan xotima topadi.

Nizomiyning shu mavzudagi dostoniga javob yozgan Xusrav Dehlaviy o'z asarini "Shirin va Xusrav" deb atab, dostonning asosiy qismini sosoniy hukmdor Xusrav Parvezning taxtga o'tirishi voqeasi bilan boshlaydi. Xusrav Parvez ota taxtiga o'tirgach, mamlakatda adolat o'rnatishga alohida e'tibor qaratadi. Uning bu siyosatidan faqat bir vaqtlar qo'rqmas sarkarda sifatida nom qozongan Bahrom Cho'bingina norozi edi. Bahrom Cho'bin Xusravga qarshi hujum uyushtiradi va Xusrav Sosoniylar davlati poytaxti Madoyinni tark etishga majbur bo'ladi. Xusravga rassom Shopur hamrohlik qiladi. U shohga Armaniston malikasi Shirinning suratini ko'rsatadi. Xusrav ovda Shirinni uchratib, uni sevib qoladi.

Shirinning ham unga befarq emasligi ma'lum bo'ladi. Xusrav harbiy yordam uchun Rumga boradi va u yerdan rumlik malika Maryamga uylanib qaytadi. Xusravning mavqeyi tobora mustahkamlanib boradi va u o'z saltanatini Antioxiyagacha kengaytiradi. Uning qudratidan cho'chigan Rum qaysari o'z boyliklarini kemaga ortib, Habashiston tomonga suzmoqchi bo'ladi. Lekin bo'ron ko'tarilib, boyliklar Xusravning mamlakati tomonga kelib qoladi. Keyinchalik bu holat «Shamol keltirgan xazina» (ganji bodovard) qo'shig'ining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Biroz vaqt o'tgach Maryam vafot etadi. Shoh qayg'uga botadi va Shirinni o'z haramiga taklif qiladi. Lekin Shirin buni rad etadi. Shopur Xusravga go'zal Shakar yashaydigan Isfahonga borishni maslahat beradi.

Bir kuni Shirin ovdan qaytayotib tosh yo'nuvchi Farhod tomonidan mohirlik bilan qazilgan ariqni ko'rib qoladi va Armanistonda xuddi shunday ariq qazishni Farhoddan iltimos qiladi. Suhbat jarayonida Farhod Xitoy xoqonining o'g'li ekanligi ma'lum bo'ladi. Shiringa oshiq bo'lib qolgan Farhod ishga kirishadi. Farhodning Shiringa muhabbati Xusravning qulog'iga yetib boradi va u musofir qiyofasida Arman yurtiga yo'l oladi. Uning hiylasi bilan Farhodga Shirinning o'limi haqidagi yolg'on xabarni yetkazadilar va Farhod halok bo'ladi. O'z navbatida, Shirin ham kanizlaridan birini Shakarni zaharlash uchun Isfahonga yuboradi va shu orqali Xusravdan qasos oladi. Bir kuni Xusrav ov qilib yurib a'yonlaridan ajralib chiqadi va Shirinning qal'asi tomon kelib qoladi. Ikki sevishgan yarashadilar va Xusrav Shiringa muhabbati ramzi sifatida shohlik uzugini taqdim etadi. Keyingi boblarda Xusrav donishmandlar davrasida olam haqidagi savollariga javob izlagan holda tasvirlanadi. Xusravning o'g'li Sheruya otasidan norozi ba'zi amaldorlar bilan til birlashtirib unga qarshi fitna uyushtiradi va otasining o'limiga sababchi bo'ladi. Xusravning jonsiz tanasi ustida Shirin ham hayot bilan vidolashadi. Doston dunyoning foniyligi haqidagi bob bilan yakunlanadi. Doston syujetidan ma'lum bo'ladiki, «Shirin va Xusrav»da Nizomiy dostonidan farq qiladigan ba'zi o'rinlar mavjud. Bular: dostonida Farhod timsoliga kengroq o'rin ajratilgan; Shirin Nizomiyda asosiy planda tasvirlangan bo'lsa, Dehlaviyda muallifning ideal shaxs bilan bog'liq qarashlari Shirindan ko'ra ko'proq Xusrav timsolida mujassamlashgan; Dehlaviyda Sheruyaning Shiringa oshiq bo'lish sahnasi kiritilmagan va b.

Abdulloh Hotifiyning "Shirin va Xusrav" dostoni g'oyaviy yo'nalishiga ko'ra Nizomiy va Dehlaviy dostonlariga yaqin turadi. Faqat uning dostonidagi Xusrav Hotifiy zamonasidagi shohlarning

umumlashma obrazi bo'lib, muallif g'oyat ustalik bilan ushbu obraz zamiriga o'z davridagi nohaqliklar va adolatsizliklarni singdirib yuborgan. Dostonga zamonaviy hunarmandlar obrazining tipik vakili sifatida kiritilgan Farhod timsolida ham muallif Movarounnahr va Xurosondagi ijtimoiy muammolarni ko'rsatib beradi. Farhod adolatparvar va halol hunarmand bo'lib, Xusrav u bilan ochiqdan ochiq adovatga borishga botina olmaydi. Ular orasidagi ishq bilan bog'liq munozara Farhodning ma'naviy g'alabasi bilan yakunlanadi [Aliyev 1985, 246-247].

Bu yo'nalishdagi dostonlarda Farhodning bosh qahramon qilib olinishi ilk bor ozarbayjonlik shoir Orif Ardabiliyning "Farhodnoma" nomli fors-tojik tilida yozilgan dostoni bilan boshlanadi. Ushbu doston ikki qismdan iborat bo'lib, har bir qism mustaqil tarzda rivojlanuvchi voqealar tizimiga ega. Birinchi qism "Farhod va Guliston" deb ataladi. Ushbu qismda Nizomiy va Dehlaviyda mavjud bo'lmagan Farhod tarixi tasvirlanadi: Xitoy xoqonining o'g'li Farhod o'z do'sti, rassom Shopurning qo'lida tosh yo'nuvchi ustaning qizi Gulistonning suratini ko'rib qolib, uni izlab Abxaziyaga ketadi, Xitoy taxtini esa uning amakisi egallaydi. Farhod Abxaziyada Gulistonni uchratadi va uni sevib qoladi, lekin Gulistonning otasi o'z qizini faqat toshyo'nar ustaga berishini aytgach, tosh yo'nish hunarini o'rganadi. Bu sohada o'z mahoratini namoyish qilib, Gulistonga uylanadi. To'yga Abxaziya malikasi Mehinbonu va uning jiyani Shirin ham tashrif buyuradilar. Shirinning go'zalligi Eron hukmdori Xusravning qulog'iga yetib boradi va u Shiringa oshiq bo'ladi. Farzand ko'rish arafasida Guliston vafot etadi va Farhod uning qabri ustiga kichik ibodatxona qurdiradi.

Dostonning ikkinchi qismi "Farhod va Shirin" deb ataladi. Voqealar rivoji Nizomiy dostonidan keskin farq qiladi: Shirin Farhodga ko'ngil qo'yadi va Xusravning uning ko'nglini olish bilan bog'liq urinishlari hech qanday natija bermaydi. Farhod Shirin uchun Besutun tog'ida sut arig'ini barpo etadi. Bir vaqtlar Gulistonga oshiq bo'lgan va Farhod tomonidan o'ldirilgan rumlik yigitning onasi Farhodni zaharlaydi va Farhod vafot etadi [Araqli 1969, 22].

Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni 1484-yilda yozib tugallangan bo'lib, 54 bob, 5782 baytdan iborat. Shundan muqaddima 11 bobni o'z ichiga oladi. Dostonning asosiy qismi 12-bobdan boshlanadi. Voqealar Chin xoqonining farzandsizligi va uning iztiroblari tasviri bilan ibtido topadi. Shoirning maqsadi «ishq dardi»ni kuylash ekanligi muqaddimalardayoq ayon bo'lgan edi. Bu ruh, ohang asar voqealari bilan bog'liq o'rinlarda ham ta'kidlanadi.

Nihoyat, uning iltijolari qabul bo'lib, Tangri unga bir o'g'il in'om etadi. Navoiy go'dakning tug'ilishidan tortib ulg'ayishigacha bo'lgan har bir jarayonni alohida tasvirlaydi, hatto go'dakka qo'yilgan ismga ham alohida ma'no yuklaydi. «Farhod» so'zining ma'nosi nurli siymo, baxti o'ziga yo'lboshchi demak. Shoir esa bu nomning arab yozuvidagi harflariga ramziy ma'no berib, ularni firoq, rashk, hajr, oh va dard deb talqin etadi. Bu bilan Navoiy o'z qahramonining hayot yo'li, u chekadigan iztiroblar, uning ilohiy ishq dardiga muhtalo bo'lib tug'ilganiga ishora qiladi:

*Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.
Firoq-u rashk-u hajr-u oh ila dard,
Biror harf ibtidodin aylabon fard.*

Farhod bolaligidan favqulodda xislatlari bilan atrofdagilarni hayratga soladi. O'n yasharligida:

*Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm, –*

darajasiga erishadi. Asarda Farhod ham cheksiz jismoniy qudrat, benazir iste'dod egasi, ham yuksak fazilatlar sohibi sifatida tasvirlanadi.

Farhod yoshi ulg'aygani sari hazin va xastadil bo'lib boradi. Xoqon Farhodning ko'nglini ochish, hazin kayfiyatini ko'tarish uchun yilning to'rt fasliga moslab to'rt qasr qurdiradi. Shu asnoda Farhod Qorandan tosh yo'nish, Boniydan me'morlik, Moniydan naqqoshlik sirlarini o'rganadi. Lekin u egallagan bilimlar, o'rgangan hunarlar zohiriy (dunyoviy) bilimlar bo'lib, ilohiy sir-u asrorni ochishga kifoya qilmaydi. Endi u piri komil ta'limini olishi kerak edi.

Farhoddagi hazinlikning tarqamaganini ko'rgan xoqon unga taxtni taklif qiladi va shu bilan go'yoki o'g'lining dardiga davo topmoqchi bo'ladi. Aslida, Farhoddagi bu holat zaminiy, dunyoviy bo'lmay, ilohiy ishqning nishonasi edi. Shu o'rinda Navoiy ilohiy ishq dardida yongan inson bilan bunday saodatdan mahrum foniy dunyo kishilari orasidagi farqni ko'rsatib beradi. Farhod otasining taxtni egallash haqidagi taklifini saltanat ishlarini o'rganish, tajriba orttirishga ijozat so'rash bilan ortga suradi. Shuni ham ta'kidlash muhimki, Navoiy mana shu epizodni olib kirib, avvalo, o'z qahramonining dunyo hoy-u havaslaridan oson voz kecha oladigan ma'rifat yo'lidagi inson ekanligini tushuntirmoqchi bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zi yashayotgan davrda o'z otasi, og'a-inisi bilan toj-taxt, mulk talashayotgan shahzodalarga nasihat qilgandek ham bo'ladi.

Farhod asta-sekin xoqon xazinasidagi behisob boyliklar bilan tanisha boshlaydi. Natijada yashirin parda ortidagi xonada saqlanayotgan sirli sandiq va undagi tilsimli ko'zguni ko'rib qoladi. Farhod ushbu ko'zguning sehrini ocholmay, Yunoniston safariga, Suqrot huzuriga o'tlanadi.

Farhodni tarbiyalab voyaga yetkazgan, hunarlar o'rgatgan ustozlari asosan dunyo ilmlarini o'rgatgan edilar. Shu bois u qancha ilm, hunar o'rganmasin, qalbida kechayotgan iztiroblarni oxirigacha anglay olmaydi, chunki uning iztiroblari dunyoviy tashvishlardan ancha ustun turardi. Demak, unga pir-rahnamo kerak edi.

Dostonda Farhodning Yunonistonga safari voqealari tasvirida ramziylik yanada kuchayadi. Shoir Yunoniston safari vositasida Farhodning sulukdagi yo'lini, Yunon donishmandlari yasagan, Iskandardan qolgan «hikmat ko'zgusi»ning tilsimini ochishni faqat Suqrot o'rgatishi mumkinligini ishoralar bilan bayon etadi. Suqrot bilan uchrashishga ahd qilib yo'lga chiqqan Farhod dastlab Suhaylo bilan uchrashadi. Suhaylo Suqrot darajasida emas, u ko'zguning sehrini ochishga qurbsiz, lekin Suqrotga yetishish yo'li, dushmanlarini yengish sirlaridan xabardor.

N.Komilovning «Tasavvuf» nomli kitobida yozilishicha, Suhaylo – Farhodning tariqat yo'lidagi birinchi piri. U Farhod yengib o'tishi kerak bo'lgan to'siqlar – ajdarho va devdan xabar beradi. Tasavvufda ajdarho – nafs timsoli, dev – saltanat timsoli. Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun samandarning yog'ini beradi. Samandar – olov ichida yashaydigan jonivor. U – ishq ramzi. Farhod badaniga samandar yog'ini surganda ajdarhoning o'ti unga kor qilmaydi, ya'ni ishq otashi nafs o'tini so'ndiradi. Shuningdek, Farhodga keyingi manzillarda uchraydigan sher va temir paykarning ham ramziy ma'nosi bor. Sher – g'azab timsoli, ilohiy ishq yo'liga kirayotgan solikda esa g'azab bo'lmasligi kerak. Temir paykar – ro'yo, yolg'on dunyo ramzi. Solik dunyo mo'jizalariga chalg'imasligi, ularga ko'ngil qo'ymasligi lozim. Farhod temir paykarni ham yengib, nihoyat, Suqrot dargohiga kirib boradi [Komilov 2009, 184]

Aslida, Suqrot timsolining asar tarkibiga kiritilishi tasodifiy bo'lmay, bosh maqsadni ochib berish yo'lidagi muhim vositadir. N.Komilovning yozishicha, Suqrot piri komil timsoli bo'lib, usiz Farhodning o'z maqsadiga erishishi mumkin emas edi. Navoiy Suqrotni quyosh kabi porloq siymo, jismi pok ruh kabi, shaxsi aqlning haykali deb ta'riflaydi. U kamolot cho'qqisini egallagan komil inson, o'zi bir joyda o'tirsa ham, ruhi butun dunyoni kezib chiqadi. Jamshid jomi, Iskandar ko'zgusi ham uning ko'ngil ko'zgusi oldida xira. U

Farhod bilan yakkama-yakka suhbatlashib, uni o'z farzandiday e'zozlaydi. Chunki bu yigit siymosida u o'z suluk (yo'l)ining davomini ko'rgan edi [Komilov, 209: 185-186]. U Farhodga shunday deydi:

*Muni bilkim, jahon foniydur asru,
Haqiqat ahli zindoniydur asru.
Agar topsa Sikandar mulki zoting,
Gar o'lsa Nuh umricha hayoting.*

Bu baytda Navoiy Suqrot tilidan tasavvufning muhim g'oyasini bayon etadi. Ya'ni bu dunyo o'tkinchi, foniydir, shu sababli unga ko'ngil bog'lash to'g'ri emas.

*Chu mahbubi haqiqiy uldurur ul,
Aning vasli sori qat' aylamak yo'l...
Bu yo'l ichraki behad dard-u g'amdur,
Uzoq tortar, vale ikki qadamdur
Kim, ul ikki qadamning qat'i ming yil,
Kishi ursa qadam mumkin emas, bil.
Biri o'z lukni qilmoq bo'ldi foniy,
Yana bir dog'i topmoq bo'ldi oni.*

Haqqa yetishish yo'li ikki qadam masofadek gap, lekin bu ikki qadamni bosib o'tish uchun ming yillik mashaqqat sarflanishi kerak. Bu ikki qadamning biri o'zlikdan voz kechish, ikkinchisi o'zlikni topish, ya'ni o'zlikdan voz kechmay turib chin ilohiy o'zlikni topish mumkin emas. Inson o'zlikdan qutulmay, Ilohga yetolmas ekan, demak, uni tezlishtiruvchi chora – vosita kerak.

Farhod shu tariqa Suqrot huzuriga borar yo'lda tariqat maqomlarini bosib o'tadi, piri komil suhbatidan bahramand bo'lib, ilohiy ishqning mohiyatini anglay boshlaydi. Chin mamlakatiga qaytib borib, ko'zguda endi nafaqat Shirinni, balki o'zini va o'zi kelgusida boshdan kechirishi kerak bo'lgan voqealarni ko'ra boshlaydi.

Farhodning keyingi faoliyati bevosita Armaniston bilan bog'liq. Ko'zguda Shirinni ko'rgan Farhodning hayoti yana balolarda, sinovlarda o'taveradi. Avval kemanding halokatga uchrashi, uning yolg'iz bir taxta ustida qolib, dengizda oqim bo'ylab suzishi, eronlik savdogarlar tomonidan qutqarilishi, qaroqchilarga qarshi jang, Arman o'lkasiga yetib olishi, suv qaziyotgan odamlarning joniga ora kirishi – tog' kesib, suv chiqarish mashaqqatlari – bularning barchasi ramziy ma'noda majoziy ishq yo'lida chekkan ruhoniy iztiroblar, azob-mashaqqatlardir. Bu voqealarni jonli, rangin bo'yoqlarda tasvirlagan shoir Farhodning dard-u iztiroblari, ishq hasratlarini

kuchli dramatism bilan taqdim etadi. Dostonning hakim Suqrot bilan bog'liq o'rinlarida tasavvufiy mazmun-mohiyatning kuchayib ketganligini ko'rish mumkin edi. Umuman olganda, bu uslub asarning boshidan oxirigacha kuzatiladi. Shu bois asarni zohiriy va botiniy ma'nolarda tushunish, idrok etish mumkin. Zohiriy mazmunning o'ziga asoslanib idrok etilganda ham dostonning ma'rifiy qimmatini yuqori ekanligini kuzatish mumkin. Masalan, Farhodning ko'hkanligi Nizomiy dostonida asosan Besutun tog'idan Xusrav askarlariga yo'l ochish orqali ko'rsatilsa, Navoiy dostonida suvdan qiyinalgan xalqqa ariq qazishi voqeasi garchi o'ta mubolag'aviy tarzda berilgan bo'lsa-da, muayyan jihatlari hayotiy asosga ega. Navoiy yashagan davrda Hirotning o'zida ham suv tanqisligi muammosi mavjud edi. «Vaqfiya» asaridagi ariqlar, hovuzlar qazilganligi haqidagi ma'lumotlar bunga misol. Farhoddek shahzodaning xalqqa bergan ko'magini badiiy tasvirlagan shoirning ijtimoiy (shahzodalarga pand ma'nosida) maqsadlari bor edi. Xos va avom kitobxonga birdek qiziq bo'lgan bu doston dan har xil darajadagi kitobxon o'z imkoniyat va iqtidori darajasida ta'sirlanishi mumkin. Asarning yana bir nomi – «Mehnatnoma»ni ko'pchilik Farhodning Arman yurtidagi mehnati bilan bog'lab tushuntirishga intiladi. Bu bir qarashda to'g'ridek. Biroq Navoiyning o'zi doston boshida «Mehnatnoma»ni qo'llaganida Farhod boshidan kechirgan qiyinchiliklar va mashaqqatlarni nazarda tutgan edi.

Dostonni o'qitishda miniatyuralardan foydalanish

“Farhod va Shirin” dostonini o'qitishda miniatyuralardan foydalanish ham yaxshi samara beradi. Talabalar dostonni o'qib bo'lganlaridan so'ng amaliy va seminar mashg'ulotlarda ularga dostonga ishlangan bir necha miniatyuralar taqdim qilinib, ularni izohlash so'raladi. Ma'lumki, Musulmon Sharqi miniatyurasida badiiy asar g'oyasini umumlashtirish asosida, ramziylik vositasida ifodalashga asosiy e'tibor qaratilgan [Erkinov 2018, 231]. “Miniatyuradagi dabdabali ranglar bezagi, chiziqlar va figuralar uyg'unligi ostida bizning zamondoshimiz tushunishi hamma vaqt ham mumkin bo'lmagan ma'nolar yashiringan” [Shukurov 1991, 91]. Shu ma'noda miniatyura zamonaviy kitobxonga asar matnini tushunishni osonlashtirish bilan birga, uning badiiy va estetik tafakkurini oshirishga xizmat qiladi.

Masalan, Farhod va Shirin dostoniga ishlangan «Zoli makkora Farhodga Shirinning o'limi haqida xabar bermoqda» miniatyurasini olaylik. Ushbu miniatyura “Xamsa”ning 1485-yilda Hirotda

ko'chirilgan nusxasiga kiritilgan. Miniatyura yuqorisida quyidagi ikki bayt berilgan:

*G'araz gar jon edi, olding ano hoy,
O'luk tandin ne istarsen yano hoy.
Ko'ngul qonin ichardin to'yg'il emdi,
Meni o'z mehnatimg'a qo'yg'il emdi* [Navoiy 2006, 285].

Talabalarga mazkur miniatyura taqdim etilar ekan, dastavval undagi baytlarni o'qish so'raladi. So'ngra ushbu baytlarning kimning tilidan va nima munosabat aytilganini aniqlash talab qilinadi.

Keyingi bosqichda endi talabalar bevosita miniatyurani "o'qishni" boshlaydilar: Agar e'tibor qaratilsa, miniatyurada Farhod va unga Shirinning o'limi haqidagi yolg'on xabarni yetkazayotgan Zoli makkora – Yosuman kampir tabiat, ya'ni tog'u toshlar fonida tasvirlangan. Tasvirda quyidagi obrazlarning mavjudligini ko'rish mumkin: Farhod, bir nechta tesha va bolg'a, zoli makkora, kiyik, tog' echkisi, shayx, sher, bargsiz daraxtlar [Erkinov 2018, 242].

Tasvirning qisqacha mazmunini quyidagicha: Farhod – Haqqa yetishishni maqsad qilgan soliki majzub timsoli. U foniq dunyoda vaslga erishishi uchun o'z nafi ammorasini yengmog'i kerak. Bu yo'ldavosita tariqat bosqichlari bo'lib, u oxir-oqibatda komil solikning vujud va ruh olamini bir butunlikka olib keladi. Nafsi ammora (Yosuman) ilohiy ruh mazharining (Shirinning) so'nganligidan xabar bermoqda. A.Erkinovning fikricha, "...solik ko'nglida uyg'ongan ushbu shubhani vujud tomonidan bo'layotgan ziddiyat, tajovuz deb qabul qilish kerak. Shu sababli tasvirda komil solikning tuyg'ulari timsoli alohida-alohida o'rinda berilgan. Farhod tasviri: Farhodning egnidagi ko'k rang kiyim komil inson timsoli bo'lib, jigar rang riyozat bosqichini o'taganlikni bildiradi, dastor – mutafakkir (tafakkurli shaxs), qizil qalpoq – bahri rahmat (inson tafakkurining ezgulik manbai ekanligi). Uning ko'zi kichikligi esa, dunyoga boqmaslik bo'lib, qo'lining ochiqligi bu dunyo moli – moddiyatga beparvoligiga ishoradir. Belidagi kamar o'z maqsadiga yetishish yo'lida sobitligi va himmati balandligini anglatadi [Erkinov, 2018: 242]. Farhodning orqa tomonida tasvirlangan yovvoyi hayvonlar – sher, tog' echkisi, ayiq solikning tabiatidagi g'azab, boylik bilan bog'liq tuyg'ularning mahv etilganligiga ishora bo'lib, Farhod ularni yengib o'tgan, shu sababli ular Farhoddan uzoqroqda, tepa fonda tasvirlangan. Eng yuqorida tasvirlangan shayx – Suqrot timsoli esa Farhodning tasavvufdagi piri bo'lib, uning makoni tog'lar orasidadir. "Shayx qancha ulug' bo'lsa, u makon tutgan tog' ham shuncha baland va mahobatli, unga yetishish azobi ham og'ir. Tog' — piring ulug'vorligi timsoli, boz ustiga,

qimmatbaho ma'danlar ham tog' bag'rida, ya'nikim pir — ma'rifat, bilim koni" [Komilov 209, 186]. Minitayurada tasvirlangan suv – zohiran Farhodning tog' qazib, suv chiqarishi, ramziy ma'noda esa oshiqning ishq yo'lida chekkan ruhiy iztiroblari, hijron azoblaridir.

Shu o'rinda ushbu timsollarning ramziy ma'nolari aks etgan quyidagi jadvalga murojaat qilish mumkin:

Obraz va timsollar nomi	Ular anglatgan ma'no
Farhod	Haqqa yetishishni maqsad qilgan solik
Shirin	Mazhar, ya'ni Haq jamolini o'zida zohir qilgan timsol
Yosuman	Nafsi ammora
Shayx (Suqrot)	Haqqa yetish va ko'ngil sirlarini yechish yo'lini ko'rsatgan piri murshid, komil inson timsoli
Sher	G'azab
Ohu	Poklanish
Suv	Oshiqning ishq yo'lida chekkan ruhiy iztiroblari, hijron azoblari
Ko'k rang	Solikning komil inson darajasiga yetganiga ishora
Jigarrang	Riyozat bosqichini o'taganlik
Dastor	Mutafakkir (tafakkurli shaxs)
Qizil qalpoq	Bahri rahmat (inson tafakkurining ezgulik manbai ekanligi)
Kamar	Maqsadiga yetishish yo'lida sobitlik va himmat

Ko'rinadiki, miniatyura Navoiy ifodalamoqchi bo'lgan g'oyani kitobxonga yanada kengroq va chuqurroq yetkazishga xizmat qilyapti.

Xulosa

Umuman olganda, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini kun bayti, konseptual jadvallar va chizmalar hamda miniatyuralar asosida o'rganish doston asosidagi zamonaviy yondashuvlarni tahlil etish, mumtoz asarlarni o'qitishning didaktik

ta'minotini takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu tariqa "Xamsa" takibidagi boshqa dostonlarni ham xamsanavislarning dostonlari bilan qiyoslash, ulardagi bosh qahramonlar xarakteridagi farqli va mushtarak jihatlarni o'rganish buyuk mutafakkir ijodining bosh mohiyatini anglashga, dostonidagi muallif g'oyaviy niyatini teran tushunishda yordam beradi, zero, qiyoslash orqali o'quvchi yoki kitobxonning ilmiy-nazariy tafakkuri rivojlanadi.

Adabiyotlar

- Alisher Navoiy. 2006. *Farhod va Shirin*. Nasriy bayoni bilan. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
- Алишер Навоий. 1991. *Фарҳод ва Ширин*. МАТ. 20 жилдлик. Т.8. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий: қомусий луғат. 2016. 1-2-жилдлар. Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. Тошкент: Sharq.
- Алиев, Г.Ю. 1985. *Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока*. Москва: Наука.
- Араслы, Н.Г. 1969. *Ариф Ардебилли и его поэма «Фархаднаме»*: Афтореф. дис... канд. филол. наук. Баку.
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент: Мовароуннахр-О'zbekiston.
- Шукуров, Ш. 1991. *«Охота за смыслом» в искусстве Ирана*. Сад одного цветка: статьи и эссе. Москва.
- Эркинов, С. 2018. *Алишер Навоий «Хамса»си талқини манбалари (XV – XX аср боши)*. Тошкент.
- Эркинов, С. 1971. *Навоий "Фарҳод ва Ширин"и ва унинг қиёсий таҳлили*. Тошкент.
- Эркинов, С. 1985. *Шарҳ адабиётида Фарҳод қиссаси*. Тошкент: Фан.

Modern technologies and use of methods (in the example of "Farhod and Shirin")

Dilnavoz Yusupova¹

Abstract

The article covers the issue of teaching Alisher Navoi's epic "Farhad and Shirin" in higher educational institutions based on modern technologies. New effective methods for teaching Navoi's works have been developed. In particular, the "kun bayti" technology aimed at attracting the student's attention, conceptual tables based on comparison, drawings bring the student closer to Navoi's work to a certain extent during the course of the lesson. Describing the heroes of the work based on miniatures leads to thinking. On the basis of these methods and technologies, the skill of artistic analysis is formed, and they get acquainted with the creative world of Alisher Navoi.

Key words: *epic, tradition, conceptual table, drawing, miniature.*

References

- Alisher Navoiy. 2006. *Farhod va Shirin*. Nasriy bayoni bilan. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
- Alisher Navoiy. 1991. *Farhod va Shirin*. MAT. 20 jildlik. T.8. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy: *qomusiy lug'at*. 2016. 1-2-jildlar. Mas'ul muharrir Sh.Sirojiddinov. Toshkent: Sharq.
- Aliev, G.Yu. 1985. *Темы и сюжеты Низами в литературax narodov Vostoka*. Moskva: Nauka.
- Араслы, N.G. 1969. *Arif Ardebili i yego poema «Farxadname»: Aftoref. dis... kand. filol. nauk*. Baku.
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr-O'zbekiston.
- Shukurov, Sh. 1991. *«Oxota za smislom» v iskusstve Irana*. Sad odnogo svetka: stati i esse. Moskva.
- Erkinov, S. 2018. *Alisher Navoiy «Xamsa»si talqini manbalari (XV – XX asr boshi)*. Toshkent.
- Erkinov, S. 1971. *Navoiy "Farhod va Shirin"i va uning qiyosiy tahlili*. Toshkent.
- Erkinov, S. 1985. *Sharq adabiyotida Farhod qissasi*. Toshkent: Fan.

¹*Dilnavoz R. Yusupova* – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: dilnavoz@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-9955-0891

For citation: Yusupova, D. R. 2022. "Modern technologies and use of methods (in the example of "Farhod and Shirin"). *Uzbekistan: Language and Culture* 1: 89-102.